

Köl Tigin (K-10)'da Geçen Öd Teñri 'Zaman Tanrısı' ile İlgili Fiili Yaşamak 'Yaşamak' mı, Yasamak 'Tanzim Etmek, Düzenlemek' mi, Yoksa Aymak 'Demek, Söylemek' mi Okumalıyız?

Shall We Read the 'Verb' about "God of Time" (öd täñri) in Köl Tigin (N 10) as Yaşamaq 'to Live', Yasamaq 'to Organize' or Aymaq "to Say"?

Osman Fikri SERTKAYA

İstanbul/Turkey

E-mail: sertkayaosmanfikri@mynet.com

In this paper, it is commented by some publishers that the 'verb' should be accepted firstly as *yaşamaq* 'to live', then *yasamaq* 'to arrange' and the verb *aymaq* as 'to say' and the sentences should be accepted as a 'conditional compound sentence'. Also there are some comments about the statements *öd täñri* 'God of Time'.

Key Words: Köl Tigin Inscriptions, yaşamaq, yasamaq, aymaq.

Göktürk harfli yazıtlar okunalı 124 yıl, ilk neşirleri de yapılabildiği 120 yıldan fazla bir süre geçti. Bu 120 yıldan fazla zaman içerisinde ilk okuyucular olan RADLOFF, THOMSEN ve takipçilerinin bazı yanlış okumaları sonraki araştırmacılar tarafından düzeltildi. Meselâ *öz(ü)t ogdı* yerine *öz togdı* ya da *(a)ks(i)r(a)k ordu* yerine *k(a)s(a)r kord(a)n* gibi. Bunun yanında bazı doğru okumalar da sonraki araştırmacılar tarafından yanlışla çevrildi. Mesela ‘İran’ anlamındaki *pahra* kelimesinden Türkçeye geçen *p(a)r* kelimesinin *(a)p(a)r* okunarak ‘Avar’ şeklinde anlamlandırılması gibi. Bazı okuma ve anlamlandırmalar üzerinde ise bugüne kadar derinliğine durulmadı. Yapılan yanlış okuma ve anlamlandırmalar, bugüne kadar katlanarak devam etti. Ben son yıllarda genelleşen yanlış teşhisler üzerinde birkaç düzeltme yazısı yazdım. Şimdi de bunlardan birisi olan ve genellikle ‘zamanı tanrı yaşar’ şeklinde çevrilen bir ibare üzerindeki görüşlerimi sizlerle paylaşmak istiyorum.

Köl Tigin yazıtının kuzey yüzünün 10. satırında geçen ibare şöyledir:

: 𐰽𐰺𐰍𐰎 : 𐰺𐰎 : 𐰽𐰺𐰎𐰎𐰎 : 𐰽𐰺𐰎𐰎 : 𐰽𐰺𐰎 : 𐰽𐰺𐰎 𐰽𐰺𐰎 : 𐰽𐰺𐰎 𐰽𐰺𐰎 : 𐰽𐰺𐰎 𐰽𐰺𐰎 : 𐰽𐰺𐰎 𐰽𐰺𐰎

Bu ibare önde gelen araştırmacılar tarafından üç şekilde okunmuş ve anlaşıl-
mıştır.

I.

Birinci okuma grubu, yazıtların ilk nâşiri RADLOFF ile başlar. RADLOFF, dört cümle olarak okuduğu ibareyi ‘Tanrı yaşar kişiöğlü ölür’ düşüncesinden hareketle *yaşamak* ile *ölmek* fiillerinin zıt anlamlarına dayanarak okumuştur.

1. RADLOFF’un okuma ve anlamlandırması:

özüm sakındım öd tājri yaşar kişi oglı qop ölügli tirimis ança sakındım

“Ich selbst gräme mich, ewig nur lebt der Himmel, die Menschensöhne leben, aber müssen sterben. Ich gräme mich” (1895: 28-29). [Ben kendim kederlendim, sonsuza kadar sadece Tanrı yaşar, insanoğlu ölmek için yaratılmıştır (diye) kederlendim].

RADLOFF’un tek temsilcisi ERGİN olmuştur.

2. ERGİN’in okuma ve anlamlandırması:

özüm sakındım öd tājri yaşar kişi oglı kop ölgeli törümis ança sakındım

“Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım.” (1970: 59, 14)

II.

İkinci okuma grubu THOMSEN ile başlar. THOMSEN, ‘tanrı düzenler, tanzim eder, kişiöğlü ölür’ düşüncesinden hareket ederek ibareyi *yasamak* ile *ölmek* fiilleri olarak kabul etmiştir. THOMSEN ve takipçilerine göre ibaredeki *yasamak* fiili ‘düzenlemek, tanzim etmek, takdir etmek’ anlamındadır ve fiildeki {-(U)r} ise geniş zaman ekidir.

3. THOMSEN’in okuma ve anlamlandırması:

özim sakındım öd tənri yasar kişi oğlı qop ölügli törümis ança sakındım

“Moi-même je me désolai. Le ciel dispose du temps, mais les nombreux fils des hommes sont nés mortels. Je me désolai en disant” (1896: 113). [Ben çok üzüldüm. Tanrı zamanı düzenler, ama insanoğlu ölümlü doğmuştur. Öyle üzüldüm].

THOMSEN’in takipçileri ORKUN ve TEKİN olmuştur.

4. ORKUN’un okuma ve anlamlandırması:

öz(ü)m s(a)k(i)nd(i)m : öd t(e)ñri : y(a)s(a)r : kişi oğlı : kop : öl(ü)gli : törüm(i)ş : (a)nça : s(a)k(i)nd(i)m

“Ben yaslandım. Zamanı Tanrı takdir eder; kişiöğlü hep ölmek için türemiş. Böyle yaslandım.” (1936: 50-52).

ORKUN, çevirisinde *sakınmak* karşılığında kullandığı *yaslanmak* ‘kederlenmek’ fiilini eserinin sözlük cildinde (1941: 135), *yasamak* ‘tanzim etmek, yapmak’ şeklinde düzeltmiştir.

5. TEKİN’in okuma ve anlamlandırması:

özüm sakındım öd tənri yasar kişi oğlı qop ölgeli törümis ança sakındım

“Human beings have all been created in order to die” (1968: 237, 271).

Eserin sözlük kısmında *yasamak* fiiline ‘to determine, rule, order’ (1968: 398) anlamı verilmiştir.

BAZİN, *öd tənri yasar* ibaresi hakkında 2 Aralık 1972’de savunup 1974 yılında Lille’de 800 sahife olarak yayımladığı “*Les Calendriers Turc Anciens et Medievaux*”

[Orta Çağlarda ve Eski Çağlarda Türklerin Takvimleri] adlı doktora tezinde şunları söylemişti:¹

“Öd *tâyri yasar*. (Bilge Kağan’ın, kardeşinin ölümüyle ilgili olarak insan yaşamının geçiciliği hakkındaki düşüncelerini yansıttığı bölümde ayrıca şunlar yer alıyor: *kişi oğlu köp ölügli törümüş* “İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış”).

Yazarlar şöyle anlıyor: “Tanrı (*tâyri*, Gök Tanrı) zamanı düzenler (Thomsen, JB 113: “Le ciel dispose du temps” “Tanrı zamanı düzenler”). Yanılgı, metindeki kelimelerin yerlerinin değişmezliğini, yani öznenin nesneden, nesnenin de fiilden önce geldiğini bilememekten kaynaklanmış olabilir. Yukarıdaki gibi bir yorum ancak *tâyri öd yasar* cümlesi için geçerli olabilirdi.

Aslında *tâyri* yalnızca ‘gök’ ve ‘Gök Tanrı’ (Türklerin ve Moğolların Ulu Tanrı’sı) değil, aynı zamanda, ilah, kutsal varlık anlamını da taşır; bu olgu Eski Türk (*Uygur*) literatürünün, Budacı, Taoist, Manici ya da Hristiyan gibi tüm kesimlerinde geniş bir biçimde yer almıştır. Bu durumda *tâyri* kelimesinden hemen önce kutsal varlığın adı gelir. *Ay tâyri* ‘Ay Tanrı’ (HJ 176), *yol tâyri* ‘Yol Tanrısı’ (HJ 73), *özrua tâyri* ‘Brahman’ (FA 259), *tıntura tâyri* ‘Meltem Tanrısı’, *yel tâyri* ‘Rüzgâr Tanrısı’, *yaruk tâyri* ‘Işık Tanrısı’, *suw tâyri* ‘Su Tanrısı’, *ot tâyri* ‘Ateş Tanrısı’); vb.

Burada açıkça *öd tâyri* ‘Zaman Tanrısı’ söz konusudur, belki de İranlıların *Zervân*’ından kalmış olabilir. Sonuçta *öd tâyri yasar* “Zaman Tanrısı (her şeyi) düzenler anlamına gelmektedir. Dinsel bir kavramın yön değiştirmesi sonucu soyut ‘zaman’ düşüncesine doğru büyük bir adım atılmış olmaktadır (1991: 242; 2011: 194-195).

BAZİN’in yukarıda verdiğim satırlarındaki *ölmek* fiili ile ilgili *kişi oğlu köp ölügli törümüş* “İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış” cümlesini ben, bu orijinal nüsha için yazdığım tanıtımda {-(X)gl} partisip eki yerine {-gAlI} gerundium eki ile *kişi oğlu köp ölgeli törümüş* okuyup “İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış” şeklinde çevirmiştim. Yazıtta *kişi oğlu köp ölügli törümüş* şeklinde transkripsiyonlanan ve “Les humains sont tous mortels par nature” şeklinde tercüme edilen metni, *kişi oğlu köp ölgeli törümüş* şeklinde transkripsiyonlamalı ve “insanoğlu tamamen ölmek için yaratılmıştır” şeklinde tercüme etmelidir. Çünkü *ölmek* fiilindeki eki ‘-An’ şeklinde tercüme edilen {-(X)gl} partisip ekinden ziyade, “-mAk için” şeklinde tercüme edebileceğimiz {-gAlI} gerundium eki olarak anlamak daha doğru olmalıdır! (Sertkaya 1980: 342).

¹ Bu doktora tezinin genişletilmiş ve düzeltilmiş hâli Bazin 1991 ve Türkçe tercümesi de Bazin 2011’dir.

III.

Üçüncü okuma grubu 1970'li yılların başında teşekkül etmiş, ilk kez DOERFER, sonra da CLAUSON ibaredeki fiili *aymak* 'demek, söylemek' şeklinde okumuş ve {-sAr} ekini de şart eki olarak kabullenmiştir.

DOERFER'in bu konudaki yazısı "*Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs*" (1971: 437-454) başlığı ile yayımlanmıştır.²

DOERFER, bu konuda şunları söylemektedir:

yasa- 'düzenlemek' fiili Türkçe değil Moğolcadır; çünkü ancak Moğol devrinden sonraki metinlerde geçmektedir. En eski tarihli Moğolca metinler 13. yüzyıla aittir. Buna karşılık (Räsänen 191 ve Drevnetyurkskiy Slovar 245'in aksine) Eski Türkçe *yasa*- fiilinin başka bir şekilde izahı gerekiyor. Metin *öd tǵrı yasar* değil *üd tǵrı aysar* "eğer gök zamanı belirlerse (söylerse)" şeklinde okunmalıdır: yani fiil *ay*- 'söylemek'tir" (1984: 372).

CLAUSON, sözlüğünün *aymak* maddesinde (266a-b) şunları söylemiştir:

ay- (1) Intrans. 'to speak'; (2) 'to say, declare, prescribe (something Acc.); (3) 'to say' with the words said in *oratio recta*. There is little difference of meaning between *ay*-, *té*-, and *sözle*-, but at any rate in the earliest period *ay*- seems to be to same extent honorific, while the others are not. Noted only as below ; apparently became obsolete when *ayıt*-, *quod vide* [= seed that (word, etc.)]', came to mean 'to say', but in the transition period it is sometimes hard to say whether Perfect tense prefix secondary form represent *ay*- or *ayıt*-. Türkü VIII *öd tǵrı aysar* 'when heaven prescribes the time (all men are destined to die) I N 10. (...) (1972: 266a-b).

DOERFER ile CLAUSON'un fiili *aymak* okumaları üzerine, TEKİN 1968 yılında *yasa*- okuduğu fiili 1988 yayımında *aymak* şeklinde düzeltmiştir. Fiil (*a*)*ymak* okunduğu takdirde geriye kalan {-sAr} kısmı şart eki olmaktadır.

6. TEKİN'in kendisi tarafından düzeltilen okuma ve anlamlandırması:

öz(ü)m s(a)k(i)nt(i)m : öd t(e)ǵrı : (a)ys(a)r : kişi oğlu : koop : ölg(e)li : törüm(i)ş :

"Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm" (1988: 22-23).

Eserin sözlüğünde, *aymak* fiili yoktur. Buna karşılık, 1988: 87'deki 118 numaralı açıklamada konu şöyle işlenmiştir:

118) KT K 10: *öd t(e)ǵrı (a)ys(a)r*. Bu ibarenin fiili Radloff tarafından *yaşar* okunmuş ve bütün cümle "Ewig lebt (nur) der Himmel", yani "ebediyen (ancak) Tanrı yaşar" olarak tercüme

² Makalenin Türkçe tercümesi için bk. Doerfer 1984: 366-374.

edilmiştir (1897:148). Thomsen ise bu kelimeyi *yasa-* ‘düzenlemek, tanzim etmek’ fiilinin geniş zamanı saymış ve cümleyi “Le ciel dispose edu temps” yani “Zamanı (ömrü) Tanrı tanzim eder” tarzında çevirmiştir. (1896:113) Orkun (I, 50), Malov (1951: 33) ve Tekin’in (1968:210) çevirileri de bu mealde olmuştur.

İlk kez CLAUSON, buradaki fiilin *yasamak* olamayacağını, çünkü Moğolca olan bu sözün XIII. ve XIV. yüzyıldan önce Türkçe metinlerde görülmediğini ileri sürmüş ve *öd tengri aysar* okuduğu ibareyi “when heaven prescribes the time”, yani “Tanrı zamanı (ömrü) tayin edince” şeklinde tercüme etmiştir (1972: 974). DOERFER de *öd* kelimesini *üd* okuyarak ibareyi aynı şekilde çevirmiştir (1975: 72).

Bu düzeltme yerinde görünüyor; çünkü

1. *yasamak* fiili gerçekten Moğolcadır.

2. Türkçe olsa bile geniş zaman eki, iki heceli ünlü ile biten bir fiil olduğundan {-r} değil, {-yUr} olmalıydı (*yaşa-yur, yori-yur* gibi).

Söz konusu fiil, şüphe yok ki, *aymak* fiilidir, ancak *aymak* fiilinin buradaki anlamı ‘söylemek’ değil, fakat ‘emretmek, buyurmak, hükmetmek, takdir etmek’ olmalıdır. Şart eki {-sAr} da burada eylemin zamanını bildiren zarffiil eki görevindedir.

7. TULUM, “*Orhon Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle İle Yardımcı Cümle İlişkileri*” (1990: 193-205) başlıklı makalesinde DOERFER, CLAUSON ve TEKİN gibi fiili *aymak* fiilinin şartı *ay-sar* olarak kabul etmiş ve cümledeki sebep ilişkisini “*bir oluş-kılışın sebebini bildirmek, bir oluş-kılışı bir sebebe bağlamak için kurulan temel ilişkilerden biridir*” diyerek (1990: 197) şart yardımcı cümlesi ile olan bu örneği de zikretmektedir:

(yardımcı cümle) *öd tengri aysar* “Zaman tanrısı buyurduğu için”

(baş cümle) *kişi oğlı kop ölteçi³ törümüş* “İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış”

İbareyi şartlı birleşik cümle olarak kabul eden DOERFER, CLAUSON ve TEKİN okuyuşlarına göre Bilge Kağan’ın cümlelerini *öz(ü)m s(a)k(ı)nt(ı)m : öd t(e)ngri :*

³ RADLOFF, THOMSEN, ORKUN, BAZİN gibi Türkologlar tarafından *öl(ü)gli* şeklinde, {-X}gll} partisip eki ile; TEKİN, ERGİN, SERTKAYA gibi Türkologlar tarafından da *ölg(e)li* şeklinde, {-gAlı} gerundium eki ile okunan kelimeyi TULUM ‘ölümlü’ olarak anlamlandırıyor, ancak kelimeyi nedense *öl-teçi* şeklinde, {-tAç} gelecek zaman partisip eki ile okuyor?

(a)ys(a)r : kişi oğlu : kop : ölg(e)li : törüm(i)ş : (a)nça : s(a)k(i)nt(i)m : şeklinde kabul ettiğimizde ibareyi “Ben düşündüm. Zaman Tanrısı ‘insanoğlu tamamen ölmek için yaratılmış’ dediği için/buyurduğu için, öyle düşündüm” şeklinde ifade ettiğini kabullenmemiz gerekiyor.

Eski Türkçede **xñ** yazılarak *öd* okunan kelime ‘zaman, vakit’ anlamına gelen bir kelimedir. Clauson 1972’de *ö:d* ‘time’ (35a-b). Kelimenin Brāhmī harfleri ile yazılan Eski Türkçe metinlerde *üd* okunmasının sebebi, Brāhmī alfabesinde /ö/ ile /ü/ ünlülerinin ayrı harfler ile yazılmasından dolayıdır.

Eski Türkçe Budist metinlerde *üç öd* ‘geçmiş, şimdiki ve gelecek’ zamanların hepsine birden *alku öd* ‘bütün zamanlar’ denilir, yani ‘her zaman’ demektir. Ayrıca, *tört öd* ile ise ‘dört zaman’, yani dört mevsim ‘ilkbahar, yaz, sonbahar, kış’ ifade edilmiştir. İslamlıktaki bir günün içerisinde olan ‘beş vakit’, namaz vakitleri ile ilgili ayrı bir zaman tayinidir.

Diğer taraftan, *öd teñri* ibaresine gelince, kelime-kelime ‘zaman tanrısı’ demektir.

Eski Türkçedeki *öd teñri* mefhumu İran’da *Zervân~Zurvân* kelimesi ile karşılanmıştır. *Zervân~Zurvân* ‘ilk prensip (primordiyal) yaratıcı tanrı’ olarak kabul edilmiştir. Avesta’daki *zurvan* ‘zaman’ kelimesinden gelmektedir. Bu yüzden BAZİN, Eski Türkçedeki *öd teñri* ibaresinin kökeninin İran’daki *Zervân~Zurvân*’dan gelmiş olabileceğini söylemiştir. Zurvanizm, Zerdüştçülüğün inanını artık pek kalmamış bir dalıdır.

Eski Türkçedeki *öd teñri*’nin Yunan mitolojisindeki karşılığı Toprakana’nın (Gaia) Uranüs’ten doğurduğu son Titan olan *Khronos > Kronos* olarak kabul edilir. *Kronos*’un zamanı yarattığı ve zamanda seyahat ettiği kabul edilir. Olayları zaman içerisinde sıralamayı ifade eden *kronoloji* kelimesi de *Kronos* isminden türemiştir. *Kronos* Roma mitolojisinde *Saturn* olarak bilinir. Haftanın günlerinden *Saturday* ‘cumaertesi’ adı da *Saturnus* çağından gelmektedir.

Türklerin İslamî devresinde de geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanlarda seyahat edenin *Hıdır~Hızır* (aleyhi’s-selâm) olduğu bilinmektedir.

Sonuç

O hâlde, *öd tenri aysar kişi oğlu kop ölgeli törümiş* cümlesini *aymak* ‘demek, söylemek’ fiiliyle *aysar* şeklinde şart eki olarak okuyup ve cümleyi de şartlı birleşik cümle olarak kabul edip “Zaman Tanrısı ‘insanoğlu tamamen ölmek için yaratılmış’ dediği için/buyurduğu için” şeklinde anlamlandırmamız gerekiyor. Böylece, “Zamanı Tanrı yaşar” veya “Zamanı Tanrı yasar (tanzim eder, düzenler)” şeklindeki anlamlandırmalardan da vaz geçmemiz gerektiği kanısındayım.

İbarenin bütünündeki cümleler şöyle okunup anlaşılmalıdır: *öz(ü)m s(a)k(i)nd(i)m : öd t(e)ri : (a)ys(a)r : kişi oğlu : kop : ölg(e)li : törüm(i)ş : (a)nça : s(a)k(i)nd(i)m* “Kendim düşündüm, zaman Tanrısı ‘insanoğlu tamamen ölmek için yaratılmış dediği için/buyurduğu için öyle düşündüm”.

Kaynakça

BAZİN, L. (1991). Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien, Budapest: Akadémiai Kiadó.

BAZİN, L. (2011). Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri, Çev. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

DOERFER, G. (1971). “Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs”, *Orientalische Literaturzeitung*, 66/9-10: 437-454.

DOERFER, G. (1975). Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit, Band 4, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

DOERFER, G. (1984). “Türkçenin İdeal Bir Etimolojik Sözlüğünün Nasıl Olması Gerektiği Hakkında Düşünceler”, Çev. İ. ÇENELİ, *Türk Dili*, 392-393: 366-374.

ERGIN, M. (1970). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

ORKUN, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları 1*, İstanbul: Devlet Basımevi.

ORKUN, H. N. (1941). *Eski Türk Yazıtları 4*, İstanbul: Devlet Basımevi.

RADLOFF, W. (1895). Die alttürkische Inschriften der Mongolei, (Erste Lieferung), St. Petersburg.

SERTKAYA, O. F. (1980). “Louis Bazin, Les Calendriers Turcs Anciens et Medievaux (Eski ve Orta Çağlarda Türklerin Takvimleri), -Aralık 1972’de Savunulan Doktora Tezi-Lille 1974, 800 s.”, Türkiyat Mecmuası, 19: 335-344. (Tanıtma)

TEKİN, T. (1968). A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington: Indiana University Press.

TEKİN, T. (1988). Orhon Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

THOMSEN, V. (1896). Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.

TULUM, M. (1994). “Orhon Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle İle Yardımcı Cümle İlişkileri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1990: 193-205.